

ВЕСЦІ

АКАДЭМІІ НАВУК БССР

СЕРЫЯ
ГРАМАДСКІХ
НАВУК

3

ВЫДАВЕЦТВА
АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР
МІНСК-1958

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛОРУССКОЙ ССР

СЕРИЯ
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

№ 3

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК БЕЛОРУССКОЙ ССР

МИНСК 1958

В Е С Ц І

АКАДЭМІІ НАВУК
БЕЛАРУСКАЙ ССР

СЕРЫЯ
ГРАМАДСКІХ
НАВУК

№ 3

ВЫДАВЕЦТВА АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР

МІНСК 1958

Э. К. ДАРАШЭВІЧ

Г. В. ПЛЯХАНАЎ АБ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ ПОГЛЯДАХ ГОЛЬБАХА І ГЕЛЬВЕЦЫЯ

Барацьба за ідэйную спадчыну вялікіх французскіх матэрыялістаў XVIII ст. вядзецца на працягу двух стагоддзяў. Для буржуазных гісторыкаў XIX — XX стст. характэрна імкненне або зусім замаўчаць, або фальсіфікаваць вучэнне вялікіх матэрыялістаў пры амаль поўным ігнараванні іх гістарычных, сацыяльна-палітычных і этычных поглядаў. Марксізм-ленінізм, наадварот, заўсёды выступаў і выступае ў абарону ідэйнай спадчыны віднейшых матэрыялістаў мінулага, у тым ліку Гольбаха і Гельвецыя. У асобе гэтых мысліцеляў найбольш поўна прадстаўлена другая плынь французскага матэрыялізма XVIII ст., якая паводле выразу Маркса, «уліваецца непасрэдна ў сацыялізм і камунізм»¹.

Віднейшаму прапагандысту марксізма Г. В. Пляханаву, несумненна, належыць прырытэт у справе глыбокага і ўсебаковага тлумачэння грамадска-палітычных поглядаў французскіх матэрыялістаў XVIII ст. У гэтай высакароднай рабоце ён кіраваўся ўказаннямі Маркса, аб чым сам гаворыць у прадмове да «Нарысаў па гісторыі матэрыялізма».

З усёй разнастайнай філасофскай спадчыны французскіх матэрыялістаў Пляханаў выдзяляе іх сацыялагічныя погляды. Гэта тлумачыцца тым, што ён надаваў велізарнае значэнне стварэнню Марксам і Энгельсам матэрыялістычнага тлумачэння гісторыі. Пытанню ўзнікнення марксізма прысвечаны лепшыя творы Пляханава: «Да пытання аб развіцці маністычнага погляду на гісторыю», «Нарысы па гісторыі матэрыялізма», лекцыі «Матэрыялістычнае разуменне гісторыі» і многія іншыя. Бачачы ў французскім матэрыялізме XVIII ст. адну з крыніц марксізма, Пляханаў ставіў перад сабой задачу шырока выкласці і рэабілітаваць усю філасофскую спадчыну вялікіх матэрыялістаў і асабліва іх гістарычныя і этычныя ідэі, паколькі іменна гэтыя погляды былі больш за ўсё скажоны буржуазнай гісторыяграфіяй або поўнасцю замоўчваліся апошняй. У «Нарысах па гісторыі матэрыялізма» Пляханаў пісаў: «...гісторыкі філасофіі, безумоўна, павінны былі выкласці і падвергнуць крытыцы гістарычныя ідэі французскіх матэрыялістаў, як яны выклалі і падверглі крытыцы іх разуменне прыроды. Гэта задача, аднак, не была вырашана»². Пляханаў правільна адзначаў, што буржуазная гісторыяграфія зусім ігнаруе гістарычныя погляды вялікіх матэрыялістаў. Дарэмна мы будзем шукаць у «Гісторыі матэрыялізма» Ф. Ланге, якая лічылася ў колах французскіх даследчыкаў найбольш аўтарытэтай кнігай, хоць бы сціслага выкладу поглядаў Гольбаха і Гельвецыя на гісторыю; не знойдем мы выкладу вышэйазначаных поглядаў ні ў кнізе Суры «Даведнік па гісторыі матэрыялізма», ні ў «Гісторыі ўсеагульнай літаратуры» Г. Гетнера, ні ў мана-

¹ К. Маркс і Ф. Энгельс. Творы, выд. 2-е, т. II, стар. 145.

² Г. В. Пляханаў. Творы, т. VIII. Дзяржаўнае выдавецтва, 1925, стар. 30.

графіі К. Розенкранца «Дзідро і энцыклапедысты». Такое ж ігнараванне гістарычных ідэй Гольбаха і Гельвецыя ўласціва і сучасным буржуазным філосафам. Так, праславыты амерыканскі філосаф Сабіне разглядае тэорыю Гельвецыя толькі як «велізарнае спрашчэнне палітычнай тэорыі Лока». У досыць вялікай прадмове да кнігі «Палітычная думка ў Францыі XVIII стагоддзя», якая выйшла ў 1953 г. у Нью-Йорку, нехта Брэртэн не гаворыць ні слова аб поглядах Дзідро, Гольбаха і Гельвецыя на гісторыю і чалавечае грамадства.

У Францыі афіцыйная навука звычайна забывае аб сваіх вялікіх суайчынніках. Так, у многатомнай гісторыі філасофіі Брэер прысвячае энцыклапедыстам усяго толькі дваццаць старонак. Але іх гістарычныя погляды зусім не адлюстраваны.

Барацьба за навуковую ацэнку ўсёй філасофіі французскага матэрыялізма XVIII ст., у тым ліку іх сацыялогіі, працягваецца і ў нашы дні. У гэтай барацьбе творы Г. В. Пляханава займаюць пачэснае месца, яны дапамагаюць савецкім і прагрэсіўным вучоным Захаду навукова, па-марксісцку ацэньваць ідэйную спадчыну вялікіх матэрыялістаў мінулага. Напрыклад, неаднаразова спасылкаецца на працы Г. В. Пляханава ў ацэнцы сацыялогіі Гольбаха і Гельвецыя прагрэсіўны амерыканскі вучоны Ірвінг Л. Гаравітц у сваёй выдатнай кнізе «Клод Гельвецы: філосаф дэмакратыі і асветы». У калектыўнай працы вучоных Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі «Основные позиции французского просвещения XVIII века» многа ўвагі ўдзелена пляханаўскім ацэнкам сацыялогіі французскіх матэрыялістаў. Працы, якія выйшлі ў апошні час у нашай краіне і за рубяжом і прысвечаны ідэйнай спадчыне французскіх матэрыялістаў XVIII ст., сведчаць аб тым, што прагрэсіўныя вучоныя ўсяго свету глыбока вывучаюць творы Г. В. Пляханава і ўмела выкарыстоўваюць іх у канкрэтных гісторыка-філасофскіх даследаваннях.

* * *

Г. В. Пляханаў разглядае сацыялогію французскага матэрыялізма XVIII ст. на прыкладзе двух віднейшых мысліцеляў — Поля Гольбаха і Клода Гельвецыя, якія больш за іншых займаліся праблемамі грамадства і гісторыі, праўда, застаючыся ідэалістамі ў гэтай галіне ведаў. Пляханаў, параўноўваючы ідэі гэтых двух мысліцеляў, тым самым выяўляе агульную пазіцыю ўсіх французскіх матэрыялістаў, прадстаўленую Гольбахам, і ў той жа час падкрэслівае арыгінальныя, наватарскія ідэі Гельвецыя.

Сацыялагічныя погляды французскіх матэрыялістаў Пляханаў лічыць прагрэсіўным этапам у развіцці чалавечай думкі, адзначаючы, што ў тлумачэнні гісторыі яны звяртаюцца да *натуральных* прычын, выключваючы якое б там ні было ўмяшанне бога. Гэты пункт погляду ў корані змяніў *прынцып* вывучэння гістарычных з'яў: замест тлумачэння ўсялякага гістарычнага дзеяння воляй усявышняга філосафы XVIII ст. ужо апелююць да прыроды жывога, рэальнага чалавека. На думку Гольбаха і Гельвецыя, усе папярэднія мысліцелі памыляліся толькі таму, што яны не мелі адзіна правільнага крытэрыя пазнання грамадства і гісторыі — ведання прыроды чалавека. Зварот французскіх матэрыялістаў да прыроды наогул і прыроды чалавека ў прыватнасці Пляханаў правільна лічыць рэакцыяй на шматвяковае засілле тэалогіі ў тлумачэнні гісторыі.

Канспектуючы кнігу Клода Гельвецыя «Аб чалавеку», Г. В. Пляханаў зрабіў цікавую заўвагу: «*Вынік*, што ж павінен Гельвецы ў пакласці ў аснову філасофіі гісторыі. стар. 123. Абавязкова выпісаць». На гэтай старонцы гутарка якраз ідзе аб прыродзе чалавека або, словамі Гельвецыя, аб «фізічнай адчувальнасці» чалавека, якую ён рашуча аб'яўляе цэнтральным прынцыпам даследавання чалавечага грамадства.

У шматлікіх заўвагах Пляханаў грунтоўна паказвае, як прынцып «прыроды чалавека» становіцца ў працах Гольбаха і Гельвецыя ўніверсальным метадам даследавання, ключом да разгадкі любоў праблемы жыцця народаў; падкрэсліваючы гістарычную прагрэсіўнасць гэтага прынцыпу, ён у той жа час ускрывае яго абмежаванасць.

Абмежаванасць гэтай тэорыі, на думку Пляханава, праяўляецца ў абстрактнасці прынцыпу «прыроды чалавека», якая быццам бы застаецца нязменнай ва ўсе часы і для ўсіх народаў. Да вечных уласцівасцей чалавека Гольбах і Гельвецыі адносяць імкненне да ўцехі і імкненне пазбегнуць пакут, падпарадкаванне законам прыроды і г. д. Гэтыя палажэнні самі па сабе не выклікаюць прэрэчанняў, але ці могуць яны вытлумачыць развіццё грамадства, адносіны людзей у грамадстве? Да таго часу, пакуль Гольбах і Гельвецыі разглядалі чалавека толькі як фізічную істоту, яны мелі рацыю, калі ж прабавалі вытлумачыць пры дапамозе фізіялогіі яго сацыяльную сутнасць, тады яны ўпадалі ў ідэалізм. Пляханаў піша: «Гольбах напэўна мае рацыю, калі ён настойвае на той бясспрэчнай ісціне, што рух таго, што мы называем нашай душой, залежыць ад малекулярных рухаў у нашым целе. Але ён памыляецца, калі сцвярджае, што ...фізіялогія можа нам даць ключ да маралі»¹. Пляханаў раскрыў непарыўную сувязь у сацыялогіі французскіх матэрыялістаў паміж апеляцыяй да абстрактнай прыроды чалавека і іх неразуменнем розніцы законаў фізічнага свету і грамадства; у выніку атоесамлення законаў прыроды і грамадства чалавек разглядаўся французскімі матэрыялістамі як біялагічная асобіна (*homo sapiens*), што прыводзіла іх да вываду аб нязменнай ва ўсе часы сутнасці людзей, аб іх вечных якасцях і патрэбах.

Пляханаў адзначаў, што перанясенне біялагічных заканамернасцей на галіну сацыяльнага жыцця характэрна для многіх буржуазных філасофскіх сістэм і што іменна ў гэтым праяўляецца слабасць буржуазнай сацыялагічнай думкі нават у эпоху яе росквіту. Пляханаўская крытыка абстрактнай прыроды чалавека як зыходнага прынцыпу сацыялогіі Гольбаха і Гельвецыя абавіраецца на палажэнні класікаў марксізма. Вядома, што ненавуковасць абстракцыі чалавека наогул выдатна раскрыта Марксам яшчэ ў яго тэзісах аб Феербаху. Так, у 6-м тэзісе ўказваецца, што «...сутнасць чалавека не ёсць абстракт, уласцівы асобнаму індывіду. У сваёй рэчаіснасці яна ёсць сукупнасць усіх грамадскіх адносін»².

Кіруючыся ўказаннямі Маркса і Энгельса, Г. В. Пляханаў даследуе эвалюцыю апеляцыі да прыроды чалавека ў розных філасофскіх сістэмах і яе класавую сутнасць. У многіх сваіх творах, напрыклад у такіх, як «Анархізм і сацыялізм», «Да пытання аб развіцці маністычнага погляду на гісторыю», «Нарысы па гісторыі матэрыялізма», «Нешта аб гісторыі», Пляханаў на багатым фактычным матэрыяле даказвае, што апеляцыя да чалавека наогул, які разумеецца як біялагічны індывід, уласціва не толькі французскаму матэрыялізму, але і сацыялістам-утапістам, гісторыкам часоў Рэстаўрацыі і іншым дамарксісцкім мысліцелям; ён прыходзіць да вываду, што гэты прынцып з'яўляецца асновай суб'ектыўнай сацыялогіі наогул, хоць і праламляецца ў розных сістэмах своеасабліва. «Пункт погляду «чалавечай прыроды» далёка не новы ў грамадскай навуцы, — пісаў Пляханаў. — Яго прытрымліваўся, напрыклад, яшчэ Арыстоцель, які, як вядома, імкнуўся даказаць, што рабства цалкам *аднавядае* прыродзе людзей, якія нясуць на сабе яго ярмо. Яго прытрымліваліся ўсе французскія асветнікі XVIII стагоддзя, якія нястомна паўтаралі, што рабства цалкам прэрэчыць чалавечай прыродзе, якая патрабуе

¹ Архіў Дома Г. В. Пляханава. Гольбах, стар. 21.

² К. Маркс і Ф. Энгельс. Творы, выд. 2-е, т. III, стар. 3.

свабоды»¹. Такім чынам, Пляханаў паказвае, што па сутнасці адзін і той жа прынцып у розных гістарычных эпохі служыць інтарэсам розных класаў, у філасофіі Гольбаха і Гельвецыя ён выступае як адлюстраванне рэвалюцыйных настрояў трэцяга саслоўя. Старажытны прынцып, застаючыся тым жа старым па форме, зусім змяняе свой змест. Абстрактная прырода чалавека вуснамі французскіх матэрыялістаў абвясціла канкрэтныя палітычныя патрабаванні рэвалюцыйнай буржуазіі: адмену дэспатызму, народнае прадстаўніцтва, свабоду гандлю і г. д. Французскія матэрыялісты XVIII стагоддзя, як гаворыць Пляханаў, глядзелі на чалавечую прыроду праз прызму дадзеных грамадскіх патрэб і адносін»². Хоць французскія матэрыялісты і не былі першаадкрывальнікамі прынцыпу «прыроды чалавека» і гэта не новае пытанне ў гісторыі філасофіі, Маркс, а следам за ім Пляханаў убачылі істотнае адрозненне іх вучэння аб чалавеку ад папярэдніх тэорый. Іменна вучэнне Гольбаха і Гельвецыя аб чалавеку, яго прыродзе, яго інтарэсах і патрэбах з'явілася асновай іх рэвалюцыйных патрабаванняў.

Г. В. Пляханаў аналізуе таксама важнейшае палажэнне французскіх матэрыялістаў XVIII ст. аб ролі асяроддзя ў фарміраванні чалавека, яго ўчынкаў, яго схільнасцей і г. д. Гольбах і Гельвецый надавалі велізарнае значэнне пэўным умовам жыцця чалавека, якія яны называлі сацыяльным асяроддзем. Пытанне аб фарміраванні чалавечага характару і ролі асяроддзя ў гэтым фарміраванні з'яўляецца важнейшым пытаннем філасофіі гісторыі французскіх матэрыялістаў. Чалавек з усімі сваімі пачуццямі і думкамі ёсць плод акружаючага яго асяроддзя. У даным выпадку, як указваў Пляханаў, філосафы творча развіваюць сенсуалізм Лока, паколькі яны разглядаюць усю псіхічную дзейнасць чалавека як відазмяненне адчуванняў. «Разглядаць псіхічную дзейнасць з гэтага пункту погляду, — гаворыць Пляханаў, — значыць лічыць усе ўяўленні, усе паняцці і пачуцці чалавека вынікам *уздзеяння на яго акружаючага асяроддзя*»³.

Што ж укладвалі ў паняцце асяроддзя французскія матэрыялісты? Пляханаў адзначае, што нельга сустрэць абсалютна аднолькавых думак на конт гэтага ў розных філосафаў. Яны давалі найшырэйшае апісанне шматлікіх фактараў, якія дзейнічаюць на чалавека, лічачы комплекс усіх гэтых фактараў асяроддзем. На думку Гельвецыя, напрыклад, да фактараў, якія ўтвараюць асяроддзе чалавека, адносяцца і «форма кіравання, пры якой ён жыве, і яго сябры, і яго палібоўніцы, і акружаючыя яго людзі, і, нарэшце, выпадак, г. зн. бясконцае мноства падзей, прычыну і счэпленні якіх мы не можам указаць з-за няведання іх»⁴. Аднак з усёй разнастайнасці фактараў, якія ўздзейнічаюць на чалавека, Гольбах і Гельвецый, як указвае Пляханаў, выдзялялі ўплыў урада, дзяржаўнага ладу як галоўны, вызначаючы фактар.

Пляханаў лічыць вучэнне Гольбаха і Гельвецыя аб асяроддзі тэарэтычнай асновай іх наватарскіх прапанаванняў. «І сапраўды, калі чалавек залежыць ад акружаючага яго асяроддзя, калі ён абавязан яму *ўсімі ўласцівасцямі свайго характару*, — піша Пляханаў, — то ён абавязан яму, між іншым, і сваімі заганамі; значыць, калі вы хочаце змагацца з яго заганамі, вы павінны належным чынам відазмяніць акружаючае яго асяроддзе, і прытым іменна *грамадскае* асяроддзе, таму што прырода не робіць чалавека ні злым, ні добрым»⁵.

¹ Г. В. Пляханаў. Творы, т. VIII, стар. 226.

² Г. В. Пляханаў. Творы, т. VII, стар. 67.

³ Там жа, стар. 85.

⁴ К. Д. Гельвецый. Об уме, стар. 146.

⁵ Г. В. Пляханаў. Выбраныя філасофскія творы, т. I, 1956. стар. 513—514.

У ацэнцы вучэння французскіх матэрыялістаў аб ролі сацыяльнага асяроддзя Пляханаў абапіраецца на ўказанні Маркса і Энгельса, якія не раз гаварылі, што гэта вучэнне мае велізарнае рэвалюцыйнае значэнне. Следам за класікамі марксізма Пляханаў характарызуе вучэнне Гольбаха і Гельвецыя аб асяроддзі як аснову іх доказаў неабходнасці новага, разумнага грамадскага ладу.

Рэвалюцыйная сутнасць вучэння французскіх матэрыялістаў XVIII ст. аб асяроддзі ніколі не падабалася рэакцыянерам, не па густу яна і сучасным ідэолагам імперыялізма. Гэта і зразумела, паколькі погляды сучасных буржуазных сацыёлагаў на суадносіны асобы і асяроддзя і погляды французскіх матэрыялістаў дыаметральна працілегла. Дастаткова ўказаць на тэорыю экзістэнцыялізма, модную ў Заходняй Еўропе і ЗША, асноўным пастулатам якой з'яўляецца поўная адарванасць чалавека ад акружаючага асяроддзя, або, як выражаюцца экзістэнцыялісты, ад існавання. Адзін з заснавальнікаў экзістэнцыялістычнай філасофіі Кіркегар піша: «Das einzige An-sich, das sich nicht denken läßt, ist das Existieren»¹ (адзінае ў сабе, што не можа быць мысліма, ёсць існаванне).

Вучэнне Гольбаха і Гельвецыя аб асяроддзі шакіруе амерыканскіх ідэолагаў імперыялізма. Так, Джон Дзьюі, імкнучыся дыскрэдытаваць краевугольнае палажэнне сацыялогіі і этыкі французскіх матэрыялістаў XVIII ст., гаворыць, што яны «былі схільны зменшыць значэнне прыроджанай актыўнасці чалавека..., адмаўляць усё прыроджанае і апыёрнае, пераўвядлічаць і ўслаўляць веды, набытыя на падставе вопыту»². Паслядоўнік Дзьюі М. Гросман расшыфраваў непрыязнасць патронаў да тэорыі Гольбаха і Гельвецыя, ахарактарызаваўшы яе як «неабгрунтаваную ў перспектыве інтарэсаў нашых дзён»³. Так, гэта тэорыя, сапраўды, непажадана імперыялістам, якія імкнуцца тэарэтычна абгрунтаваць непахіснасць капіталістычнага існавання, немагчымасць змянення сацыяльнага асяроддзя. Ім выгадна абгрунтоўваць непахіснасць грамадскіх парадкаў, для чаго яны прапаведваюць «ізаляванасць», «замкнёнасць» сацыяльнага індывіда, прызнаючы змяненні толькі ўнутры яго душы. Марксізм-ленінізм даўно абверг «тэарэтычныя асновы» гэтага спірытычнага трызнення, але тэарэтычная барацьба патрабуе зноў і зноў бязлітасна выкрываць модныя тэорыі імперыялізма. У гэтай барацьбе вялікія французскія матэрыялісты застаюцца нашымі вернымі саюзнікамі.

Высока ацаніўшы прагрэсіўныя бакі вучэння Гольбаха і Гельвецыя аб ролі асяроддзя ў жыцці чалавека і грамадства, Пляханаў у той жа час падвяргае крытыцы метафізічныя рысы гэтага вучэння. Справа ў тым, што абодва філосафы не разумелі спецыфікі сацыяльнага асяроддзя як сукупнасці вытворчых адносін, якія базіруюцца на пэўным узроўні развіцця прадукцыйных сіл. Пляханаў падвяргае крытыцы тое палажэнне іх вучэння, згодна з якім уплыў асяроддзя зводзіцца ў канчатковым выніку да ўплыву ўрада; ён заўважае, што ў гэтым пункце французскія матэрыялісты непрыкметна для саміх сябе здраджваюць духу матэрыялізма, бо воля манарха або яго міністра прымаецца за рашаючы фактар асяроддзя, якое фарміруе чалавека. Пляханаў гаворыць, што формы дзяржаўнага кіравання самі залежаць ад уласцівасцей сацыяльнага асяроддзя, з'яўляюцца вытворнымі ад пэўных грамадскіх адносін. Ён паказвае, што памылкі Гольбаха і Гельвецыя ў разуменні сацыяльнага асяроддзя з'яўляюцца прыватнай формай асноўных супярэчнасцей усяго французскага матэрыялізма XVIII ст.

¹ Kirkegard. Gesammelte Werke. Bd. 7, S. 27.

² John Dewey. Human Nature and conduit. New York, 1922, p. 106.

³ M. Grossman. The philosophy of Helvetius. New York, 1926, p. 171.

Г. В. Пляханаву належыць несумненная заслуга глыбока і ўсебакова аналізу асноўнай супярэчнасці ў сацыялогіі Гольбаха і Гельвецыя. Гэта супярэчнасць заключаецца ў прызнанні двух зусім праціглых палажэнняў: з аднаго боку, чалавек ёсць прадукт сацыяльнага асяроддзя, а з другога боку, само сацыяльнае асяроддзе параджаецца грамадскай думкай, г. зн. людзьмі.

Пляханаву выяўляе праяўленне розных форм асноўнай супярэчнасці ў важнейшых творах французскіх мысліцеляў — у «Сістэме прыроды», «Сацыяльнай сістэме», «Натуральнай палітыцы» Поля Гольбаха, у кнігах «Аб чалавеку» і «Аб розуме» Клода Гельвецыя; ён адзначае, што абодва філосафы з аднолькавай сілай абараняюць як тэзіс, так і антытэзіс асноўнай супярэчнасці.

Пляханаву паказаў, як, абапіраючыся на локаўскі сенсуалізм і імкнучыся дастасаваць яго да тлумачэння грамадскага жыцця, абодва філосафы прыходзяць да цвёрдага пераканання, што «чалавек ёсць прадукт сацыяльнага асяроддзя». У радзе сваіх твораў, асабліва ў «Нарысах па гісторыі матэрыялізма», Пляханаву прыводзіць па гэтаму пытанню выказванні Гольбаха і Гельвецыя. Напрыклад, Гольбах пісаў: «Людзі — гэта толькі тое, чым іх робіць арганізацыя, відазмененая прывычкай, успамінам, прыкладам, урадам, пастаяннымі або часовымі акружаючымі ўмовамі».

Цікавую акалічнасць падмячае Пляханаву: іншы раз прызнанне вызначаючай ролі знешняга асяроддзя прыводзіла французскіх мысліцеляў да другой крайнасці — да адмаўлення якой бы там ні было ролі думак наогул; ён звярнуў увагу на заяву Грыма ў «Літаратурнай карэспандэнцыі» — «Уплыў самых смелых думак роўны нулю». У адным са сваіх канспектаў Пляханаву так выразіў свае адносіны да слоў Грыма: «Ідэалізм пісьменнікаў 18 стагоддзя не перашкаджае ім выказаць, напрыклад, такія рэчы: «l'e influence des opinions les plus hardies est équivalente à zéro (Grimm адносна кнігі Гольбаха «Le bon sens») ¹.

Канспектуючы кнігу Гольбаха «Сацыяльная сістэма», Пляханаву звяртае ўвагу на адно выказванне Бейля, якое спачувальна цытуе Гольбах: «Зусім не тэарэтычныя меркаванні, — гаворыць Бейль, — пабуджваюць нас да дзеяння, а нашы страсці. Атэізм — гэта сістэма, якая ніколі не зробіць з сумленнага чалавека дрэннага і з дрэннага добрага». «Тыя, — гаворыць той жа аўтар, — хто належаў да секты Эпікура, не сталі распуснікамі таму, што падзялялі вучэнне Эпікура, але яны падзялялі дрэнна зразуметае вучэнне Эпікура, вядома, толькі таму, што былі распусныя». Пляханаву заўважае для сябе: «Няўжо цяжка зрабіць адсюль гістарычны вывад?» ²

Аднак прызнанне вызначаючай ролі сацыяльнага асяроддзя з'яўляецца першым бокам асноўнай супярэчнасці ў сацыялогіі французскіх матэрыялістаў; другім бокам антыноміі з'яўляецца праславаўты тэзіс: «Думка кіруе светам». Пляханаву прыводзіць многа выказванняў Гольбаха і Гельвецыя, якія ярка сведчаць, што другі бок антыноміі абгрунтоўваецца імі не горш першага боку, дастаткова ўказаць на думку Гольбаха, паводле якой «у розных традыцыйных ілюзіях і думках заключана сапраўдная крыніца незлічоных бедстваў, якія прыгнятаюць увесь чалавечы род».

Але як жа дапускаюць абодва філосафы такія супярэчлівыя палажэнні ў рамках адзінай сістэмы? Пляханаву паказаў, што французскія

¹ Уплыў самых смелых думак роўны нулю. (Грым адносна кнігі Гольбаха «Здаровы сэнс»).

² Гэту заўвагу Г. В. Пляханаву запісаў на палях першага выдання кнігі Гольбаха «Сістэма прыроды, або законы свету фізічнага і маральнага», другая частка, Лондан, 1781, стар. 295. Гольбах выступае ў ёй пад псеўданімам Мірабо.

матэрыялісты XVIII ст. лічылі першае і другое палажэнні аднолькава справядлівымі, бо яны задавальняліся адкрыццём *узаемадзеяння* розных бакоў грамадскага жыцця. Прызнанне ўзаемадзеяння паміж рознымі бакамі сацыяльнага арганізма Пляханаў не лічыць памылковым палажэннем, аднак ён ускрывае бясплоднасць абмежавання даследавання грамадскага жыцця толькі канстатацыяй узаемадзеяння. «*Узаемадзеянне, — гаворыць Пляханаў, — бяспрэчна існуе паміж усімі бакамі грамадскага жыцця. На жаль, гэты справядлівы пункт погляду тлумачыць вельмі і вельмі нямногае па той простаай прычыне, што ён не дае ніякіх указанняў наконт паходжання ўзаемадзеючых сіл*»¹.

Пляханаў разглядае пункт погляду ўзаемадзеяння гістарычна, ён адзначае гістарычную абумоўленасць такога погляду на грамадства для французскіх матэрыялістаў XVIII ст., падкрэсліваючы, аднак, што ў далейшым тэорыя ўзаемадзеяння, або «тэорыя фактараў», становіцца зброяй, накіраванай супраць марксізма. Пляханаў падверг знішчальнай крытыцы «тэорыю фактараў» і яе адэптаў, напрыклад французскага пісьменніка Лакомба, вядомых рускіх народнікаў Міхайлоўскага і Карэева.

Пляханаў ускрывае сутнасць асноўнай супярэчнасці ў сацыялогіі Гольбаха і Гельвецыя. Будучы матэрыялістамі, абодва філосафы прабавалі вытлумачыць гістарычныя з'явы зыходзячы з рэальных, матэрыяльных патрэбнасцей і інтарэсаў людзей, з акружаючага іх асяроддзя, але яны не маглі вытлумачыць, чаму мяняюцца самі інтарэсы і патрэбнасці людзей, чаму змяняецца сацыяльнае асяроддзе. Для вырашэння гэтых пытанняў яны звярталіся да ўсемагутнага чалавечага розуму, да думак... і зноў пападалі ў зачараваны круг. Сутнасць асноўнай супярэчнасці сацыялогіі французскіх матэрыялістаў заключаецца, на думку Пляханава, у тым, што яны не маглі адкрыць *сапраўднай* прычыны гістарычных з'яў.

Пляханаў не ставіць у віну французскім матэрыялістам наяўнасць супярэчнасцей у іх сацыялогіі; як марксіст ён *тлумачыць* наяўнасць гэтых супярэчнасцей неразвітасцю самога сацыяльнага асяроддзя, якое выхавала філосафаў-матэрыялістаў XVIII ст. Больш таго, Пляханаў тлумачыць прагрэсіўную ролю супярэчнасцей, уласцівых філасофіі гісторыі Гольбаха і Гельвецыя, паколькі гэтыя супярэчнасці штурхалі чалавечую думку ўперад па шляху да адкрыцця сапраўдных законаў грамадскага развіцця. Самі ж французскія матэрыялісты ў канчатковым выніку вырашалі гэтыя супярэчнасці, як паказаў Пляханаў, у карысць ідэалізма; нягледзячы на рад выдатных здагадак аб матэрыяльным фактары, у цэлым гісторыя, прычыны яе руху тлумачыліся імі ідэалістычна. «Для філосафаў XVIII стагоддзя, — пісаў Пляханаў, — галоўнай спружынай гістарычнага руху было развіццё і распаўсюджанне ведаў, асветы, *des lumières*, як казалі яны»². Розум людзей, на думку Гольбаха і Гельвецыя, вызначае ход гістарычных падзей. Праўда, іх розум — не бог, не ўсёпранікаючае «я» Фіхтэ і не абсалютны дух Гегеля, а прыродны розум рэальнага чалавека, але гэта не выратаўвае філасофію французскіх матэрыялістаў ад ідэалізма. Пляханаў так характарызуе гальбахіянскае разуменне гісторыі: «Толькі з-за памылкі чалавецтва зрабіла сябе няшчасным» — у гэтым уся філасофія гісторыі Гольбаха³. Пляханаў, чытаючы кнігу Гольбаха «Сацыяльная сістэма», падкрэсліў характэрнае выказванне аўтара: «Рэлігія, што падтрымліваецца тыраніяй, становіц-

¹ Г. В. Пляханаў. Творы, т. VII, стар. 72.

² Г. В. Пляханаў. Творы, т. X, стар. 334.

³ Г. В. Пляханаў. Творы, т. VIII, стар. 64.

ца на месца ўсяго астатняга, яна робіць сляпымі і падатлівымі народы, якія ўрад збіраецца абабраць»¹. На палях кнігі Пляханаў зазначае: «Гэта нешта накшталт Bossuet (Басюэта) навыварат: у рэлігіі цэнтр цяжару гісторыі».

У поглядах Гольбаха на гісторыю сканцэнтраваны найбольш тыповыя рысы сацыялогіі французскіх матэрыялістаў у цэлым, Гельвецый жа выстаўляе рад палажэнняў, якія ідуць уразрэз з іх агульнай канцэпцыяй, яму належаць некаторыя арыгінальныя і глыбокія гістарычныя ідэі. Пляханаў, кіруючыся ўказаннямі класікаў марксізма, глыбока і ўсебакова аданіў творчасць Гельвецыя, прысвяціўшы гэтаму арыгінальнаму філосафу асобны нарыс і многа старонак у розных працах; многа каштоўных думак па філасофіі Гельвецыя сустракаецца ў канспектах Пляханава і ў яго заўвагах на палях кніг «Аб розуме» і «Аб чалавеку».

Зародкі матэрыялістычнага тлумачэння гісторыі ўласцівы, на думку Пляханава, двум віднейшым прадстаўнікам французскай асветы XVIII ст. — Жан-Жаку Русо і Клоду Гельвецыю. Такое аб'яднанне здаецца на першы погляд здзіўным: усім вядома, што вялікі жэневец зусім не быў матэрыялістам у разуменні прыроды. Аднак Пляханаў звяртае ўвагу на незадавальненне ідэалістычным тлумачэннем гісторыі ў Русо і іменна ў гэтым ён больш за ўсё «падобны да Гельвецыя, які таксама адчувае неабгрунтаванасць гістарычнага ідэалізма»². Агульнае ў двух французскіх мысліцеляў Пляханаў бачыць у тым, што абодва яны зрабілі спробу вызначэння тых умоў, якія выклікалі поспехі чалавечага розуму, і іменна ў гэтым, на яго думку, заключаецца велізарная метадалагічная заслуга філосафаў, чые погляды прадстаўлялі рэдкае выключэнне ў XVIII ст.

На наш погляд, Г. В. Пляханаў крыху пераацэньвае метадалагічныя заслугі Русо і Гельвецыя: ён лічыць іх погляды своеасаблівай формай матэрыялістычнага тлумачэння гісторыі, а гэта недакладна, паколькі і Русо і Гельвецый выказвалі толькі асобныя, удачныя здагадкі, але не выстаўлялі агульныя навуковыя метады вывучэння грамадскіх з'яў.

У цэлым Пляханаў таленавіта раскрывае веліч і ў той жа час трагізм спробы Гельвецыя дастасаваць матэрыялістычны сенсуалізм да этыкі і гісторыі. Пляханаў правільна зазначае, што Гельвецый быў сярод французскіх матэрыялістаў паслядоўным мысліцелем у галіне сацыялогіі, ён верны прынцыпу матэрыялістычнага сенсуалізма: усе складанейшыя сацыяльныя з'явы ён зводзіць да адзінага фактару — да фізічнай адчувальнасці чалавека, да простага інтарэсу. Аднак, як правільна гаворыць Пляханаў, Гельвецый не зразумеў дыялектыкі інтарэсаў, г. зн. таго, што сам інтарэс павінен быць вытлумачан матэрыяльнымі ўмовамі жыцця грамадства. Г. В. Пляханаў звяртае ўвагу на спробу Гельвецыя знайсці *законаадпаведнасць* у развіцці чалавечых ведаў; у канспекце кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку» ён заўважае: «На стар. 214: *Пастаянны ход навук*. Законаадпаведнасць»³. Пляханаў мае на ўвазе наступную думку Гельвецыя: «Гэта пастаяннае ператварэнне геніяльных адкрыццяў у навуковыя палажэнні прымушала мяне часта падазраваць, што ў прыродзе ўсё падрыхтоўваецца і прыходзіць само сабой. Магчыма, што дасканаласць мастацтваў і навук з'яўляецца справай не столькі генія, колькі часу і неабходнасці. Аднастайны прагрэс навук ва ўсіх краінах пацвярджае гэты пункт погляду»⁴. Адаючы належнае геніяльнай здагадцы Гельвецыя,

¹ Holbach. *Système social*, стар. 210.

² Г. В. Пляханаў. *Творы*, т. XVIII, стар. 8.

³ Архіў Дома Г. В. Пляханава, канспект кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку», ф. 1, інв. 6024, адз. зах. № р. 23, 1^н.

⁴ К. А. Гельвецый. *О человеке*, стар. 133

Пляханаў у той жа час падкрэслівае *нерашучасць* мовы, якой яна выказана, і звязвае яе з няяснасцю для Гельвецыя паняццяў «патрэбнасць» і «інтарэс».

Пляханаў высока ацэньвае думку Гельвецыя аб тым, што патрэбнасці людзей з'явіліся рашаючай умовай узнікнення навук і мастацтваў; філосаф развівае гэту думку ў многіх раздзелах кнігі «Аб розуме» і «Аб чалавеку». «Калі, — пісаў ён, — патрэбнасці з'яўляюцца адзінымі рухаючымі нас сіламі, то вынаходніцтва навук і мастацтваў трэба тлумачыць таксама нашымі разнастайнымі патрэбнасцямі»¹. Пляханаў зазначае, што іншы раз Гельвецый нават улоўлівае вызначаючае значэнне прадукцыйных сіл для ўзнікнення навук. У сваім канспекце кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку» Пляханаў так выражае погляды філосафа на гэты прадмет: «Земляробства мае на ўвазе навуку. Раней было, што патрэба выклікае земляробства, а земляробства з'яўляецца крыніцай навук і маральных паняццяў». Гэта заўвага датычыць заўвага да раздзела V кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку», дзе аўтар гаворыць, што неабходнасць апрацоўкі зямлі патрабуе вынаходніцтва прылад працы для гэтай апрацоўкі, а значыць, развіцця кавальскай справы, механікі і гідраўлікі, таму што «нельга здабываць хлеб без пэўных намаганняў і пэўных ведаў»². Высока ацэньвае таксама Пляханаў думкі Гельвецыя аб уплыве роду заняткаў і эканамічных адносін на характар і норавы народа. З пункту погляду Гельвецыя, гаворыць Пляханаў, *характар* земляробчага народа па неабходнасці адрозніваецца ад характару вандроўнага народа. У канспекце кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку» Пляханаў зазначае: «Вельмі цікавы раздзел XVI. Нацыянальны характар залежыць ад эканомікі. Параўнанне з Гольбахам, што зазначае аб гэтым Diderot»³.

Пляханаў не выпадкова так зацікавіўся гэтым раздзелам. Аналіз такіх выказванняў К. А. Гельвецыя аб залежнасці нацыянальнага характару ад эканомікі паказвае, што філосаф займаў перадавыя пазіцыі нават у асяроддзі французскіх матэрыялістаў XVIII ст. Адаючы належнае генію Дзідро, трэба прызнаць, што ён не бачыў у такой ступені, як Гельвецый, залежнасці навук і мастацтваў, нацыянальнага характару ад эканамічных адносін. Што датычыць Гольбаха, то ён звязваў характар народа выключна з дзейнасцю выдатнай асобы.

Пляханаў падкрэслівае, што Гельвецый удачна, іншы раз матэрыялістычна тлумачыў *некаторыя асобныя* гістарычныя з'явы, аднак у цэлым ён не змог пераадолець метафізічнага і ідэалістычнага тлумачэння гісторыі. Пляханаў паказаў немінучасць ідэалістычнага тлумачэння гісторыі для ўсіх французскіх матэрыялістаў XVIII ст. Яго думкі аб гэтым абаяваюцца на вядомае палажэнне Ф. Энгельса аб гістарычнай заканамернасці ўзнікнення і існавання метафізічнага метаду. Больш таго, Пляханаў даказаў, што філосафія гісторыі Гольбаха і Гельвецыя з'явілася тэарэтычнай апорай іх наватарскіх патрабаванняў у палітыцы, г. зн. зусім адпавядала задачам веку.

Сацыяльна-палітычныя погляды Гольбаха і Гельвецыя Г. В. Пляханаў аналізуе ў многіх творах, часцей за ўсё разам з іх гістарычнымі ідэямі, рад каштоўных заўваг ёсць і ў яго канспектах па французскаму матэрыялізму. Услед за Марксам і Энгельсам Пляханаў высока ацэньвае рэвалюцыйны пафас, светлы гуманізм вялікіх французскіх мысліцеляў, іх высакароднае імкненне садзейнічаць шчасцю чалавека. Пляханаў падкрэсліваў прынцыповае адрозненне палітычных ідэй тэарэтыкаў рэва-

¹ К. А. Гельвецый. О человеке, стар. 76 (заўвагі).

² Там жа, стар. 238.

³ Архіў Дома Г. В. Пляханава, канспект кнігі Гельвецыя «Аб чалавеку», ф. 1, інв. 6024, адз. зах. № р. 23, 1^Г.

люцыйнай буржуазіі ад карыслівых, ахавальных тэорый ідэалагічных лакеяў імперыялізма. У артыкуле «Буржуа ранейшых часоў» ён пераканаўча паказвае непераадольную бездань паміж поглядамі тых і другіх.

«...Буржуа часоў Гельвецыя, — гаворыць Пляханаў, — не былі падобны на сучасных буржуа. Буржуазія была тады здольна на высакародныя імкненні. Змагаючыся супраць духавенства і дваранства, супраць «уладу маючых», супраць «вяльмож» і «прывілеяваных», яна змагалася за справу ўсяго чалавецтва. Ідэалам яе адукаваных прадстаўнікоў ні ў якім разе не было такое грамадства, у якім некалькі тысяч капіталістаў жывуць потам мільёнаў рабочых»¹.

Гэтыя заўвагі Пляханава асабліва актуальныя ў наш час, калі ідэалагі імперыялістычнай рэакцыі зусім адмовіліся ад дэмакратычных і гуманістычных ідэй лепшых прадстаўнікоў рэвалюцыйнай буржуазіі, калі яны стараюцца ачарніць і абалгаць спадчыну вялікіх матэрыялістаў ранейшых часоў. Барацьба за ідэйную спадчыну перадавых прадстаўнікоў рэвалюцыйнай буржуазіі з'яўляецца важнай задачай ідэолагаў рабочага класа.

Пляханаў раскрыў непарыўную сувязь паміж, здавалася б, абстрактнымі спасылкамі на прыроду ў творах французскіх матэрыялістаў і надзённымі палітычнымі патрабаваннямі рэвалюцыйнай буржуазіі. «Было вельмі «*натуральна*», — піша Пляханаў, — што маці-прырода ў часы Гольбаха была як і ў палітыцы, так і ў маралі на баку якраз тых законаў, якія патрэбны былі французскай буржуазіі ў той момант, калі яна гатова была стаць «*усім*»².

У сваіх творах і канспектах Пляханаў удзяляе значную ўвагу той крытыцы, якая накіроўвалася Гольбахам і Гельвецыем супраць тырана, дэспата, які топча чалавечыя правы. Пляханаў высока ацэньвае гэту крытыку, паказваючы яе значэнне для французскай рэвалюцыі канца XVIII ст. Крытыка дэспатызму спалучалася ў абодвух філосафаў з патрабаваннем народнага прадстаўніцтва; у «Нарысах па гісторыі матэрыялізма» Пляханаў гаворыць, што Гольбах «быў заўзятым прыхільнікам прадстаўнічага кіравання. Для яго дэспатызм зусім не з'яўляўся формай кіравання»³. Пэўную цікавасць уяўляе таксама наступная заўвага Пляханава ў канспекце кнігі Гольбаха «*Натуральная палітыка*»: «Гольбах грывіць супраць прывілей. Ён неаднаразова выказваецца за народнае прадстаўніцтва — важнейшы сродак даць нацыі магчымасць выказаць сваё жаданне». Пры гэтым ён запісвае словы Гольбаха: «Тыран — істота найбольш ненавісная, якая можа быць народжана злачынствам»³. Верны метаду марксізма, Пляханаў тлумачыць непрамырмую нянавісць да дэспатызму і патрабаванне выбарнасці ўлад самой гістарычнай сітуацыяй, у якой знаходзіліся французскія матэрыялісты XVIII ст.; не абстрактная тэорыя, а сумная рэчаіснасць, гаворыць ён, ляжыць у аснове гэтых іх патрабаванняў.

Сучасныя Пляханаву і цяперашнія буржуазныя гісторыкі філасофіі імкнуцца загушаваць рэвалюцыйныя і дэмакратычныя тэндэнцыі сацыяльна-палітычных тэорый Гольбаха і Гельвецыя; але калі сучаснікі Пляханава Ф. Ланге, Ж. Суры і іншыя гаварылі аб гэтым вельмі неахвотна, то сучасныя буржуазныя спецыялісты па гісторыі філасофіі або зусім не гавораць ні слова аб іх рэвалюцыйнасці (напрыклад, Расел у «Гісторыі заходняй філасофіі», Дзюрэнт у распаўсюджанай у ЗША «Гісторыі фі-

¹ Г. В. Пляханаў. Выбраныя філасофскія творы, т. I, 1956, стар. 505.

² Там жа, т. II, стар. 57.

³ Там жа, стар. 64.

⁴ Архіў Дома Г. В. Пляханава. Французскія матэрыялісты XVIII стагоддзя, сшытак № 48, стар. 24.

ласофіі» і інш.), або лічаць гэтыя ідэі шкоднымі і небяспечнымі (як французскі пісьменнік Нібур). Буржуазныя гісторыкі філасофіі ніколі не гаварылі і не гавораць цяпер аб рэвалюцыйных тэндэнцыях, уласцівых поглядам французскіх матэрыялістаў XVIII ст. Г. В. Пляханаў, наадварот, лічыў гэтыя тэндэнцыі характэрнай асаблівасцю філасофіі французскіх матэрыялістаў; так, ён падкрэслівае словы Гольбаха з кнігі «Сацыяльная сістэма, або натуральныя прынцыпы маралі і палітыкі»: «Усе сілы Алімпа не падтрымаюць іх (гасудароў.—Э. Д.), калі яны стануць тыранамі»¹, і зазначае: «Прароцтва. Тут гаворыць не прырода, а рэвалюцыянер». Заслугай Пляханава з'яўляецца тое, што ён даў найбольш поўную ацэнку сацыяльна-палітычным поглядам французскіх матэрыялістаў, раскрыў значэнне гэтых поглядаў для французскай рэвалюцыі канца XVIII ст. і ў той жа час паказаў іх буржуазную абмежаванасць.

У нашы дні навуковая ацэнка сацыяльна-палітычных поглядаў французскіх матэрыялістаў мае вялікае значэнне, таму што яна выкрывае сучасных буржуазных сацыёлагаў, паказваючы крайнюю рэакцыйнасць іх поглядаў нават у параўнанні з ідэолагамі буржуазіі XVIII ст.

Пляханаву належыць таксама несумненная заслуга ў справе рэабілітацыі і глыбокай марксісцкай ацэнкі этыкі Гольбаха і Гельвецыя, якую іх праціўнікі прадстаўлялі толькі як пропаведзь пачуццёвай асалоды і эгаізму. «Аднак жа ніхто з гэтых пісьменнікаў,—гаворыць Пляханаў,—не прапаведваў нічога падобнага. Дастаткова толькі хоць з невялікай увагай прачытаць гэтыя кнігі, каб поўнасьцю ў гэтым пераканацца. Рабіць добро, садзейнічаць шчасцю другіх, прыходзіць ім на дапамогу—гэта дабрадзеяна. Добрадзеянасцю можа быць толькі тое, што садзейнічае карысці, шчасцю і бяспецы грамадства»².

Пляханаў называе дзве прычыны фальсіфікацыі буржуазнымі філосафамі этыкі Гольбаха і Гельвецыя—класавую варажасць разлагаючайся буржуазіі да матэрыялізма і гуманізма філосафаў, а таксама жудаснае неўцтва. Нейкі нямецкі прафесар Фрыц Шульцэ пісаў, што быццам матэрыялізм патурае самым нізкім інстынктам чалавека. У адным з варыянтаў нарыса «Гольбах» Пляханаў так гаворыць аб гэтым выказванні: «Калі б пан прафесар прымусіў сябе прачытаць хоць адзін твор французскіх матэрыялістаў, ён ніколі не напісаў бы нічога падобнага»³. Далей Пляханаў піша: «Мараль гэтых людзей была чыстая і суровая. Толькі ў згодзе са сваім агульным пунктам погляду яны асноўвалі яе не на рэлігійных заповедзях, а на розуме»⁴. Фальсіфікатары правазвалі зганьбіць вучэнне гэтых філосафаў, адлюстроўваючы ў крывым люстэрку іх маральнае аблічча, асабістае жыццё. Такі прыём Пляханаў называў «чалавеказнаўствам», якое не мае нічога агульнага з навукай, ён гнеўна абрушваецца на філісцёраў, якія імкнуцца тайна папіваць віно, а публічна прапаведваць ваду. Асабліва шалёным нападам філісцёры падверглі асабістае жыццё Гельвецыя і яго этычнае вучэнне. У сваіх творах Пляханаў не ўступае ў дыскусію з фальсіфікатарамі аб асабістым жыцці Гельвецыя, ацэньваючы філосафа па яго працах. Наяўныя ў сучасны момант матэрыялы поўнасьцю абвяргаюць паклёп аб быццам бы амаральным асабістым жыцці мысліцеля. Так, у Германскай Дэмакратычнай Рэспубліцы выйшаў зборнік «Основные позиции французского просвещения XVIII века», у які ўключан артыкул Артура Баумгар-

¹ Holbach. *Système social on principes naturels de la moral et de la politique*. London, 1773, p. 241.

² Г. В. Пляханаў. Выбраныя філасофскія творы, т. II, стар. 45.

³ Архіў Дома Г. В. Пляханава. Гольбах, стар. 16.

⁴ Там жа.

тэна «Гельвецый»; аўтар артыкула, абапіраючыся на аўтарытэтных дакументы, рысуе светлае, высокамаральнае аблічча Гельвецыя¹.

Пляханаў пераканаўча раскрывае прагрэсіўны, для свайго часу рэвалюцыйны характар этыкі Гольбаха і Гельвецыя і падкрэслівае, што іменна гэта рыса выклікала рэзка адмоўныя адносіны да яе ўсёй буржуазнай літаратуры. Прагрэсіўнасць этыкі філосафаў, як адзначае Пляханаў, праяўляецца ў тым, што яна накіравана супраць рэлігійнай і спірытуалістычнай маралі і ўмовай перамогі «сапраўднай» маралі лічыць ліквідацыю старога парадку. Пляханаў падкрэслівае дзейсны, баявы дух этыкі французскіх матэрыялістаў, яе непарыўную сувязь з грамадскім рухам, з палітыкай. Гольбах і Гельвецый, як адзначае Пляханаў, змаглі выкрыць антыграмадскую сутнасць рэлігійнай маралі, якая не толькі не выходзіла дабрадзейных грамадзян, а, наадварот, параджае зайздасць, злосьць, непрымірымасць, ганенні; яна накіравана супраць чалавечай актыўнасці, прапаведуе адмаўленне ад зямнога шчасця, абяцаючы ўзнагароду пасля смерці; філосафы ж змагаюцца за «рай тут на зямлі», адмаўляючыся ад шчасця «на тым свеце». У паняцце *дабрадзейнасць* абодва філосафы ўкладваюць зусім іншы змест, чым рэлігійная мараль. Пляханаў піша: «Будзьце добрадзейнымі, — гаворыць рэлігійная мараль, — і вы будзеце мець царства нябеснае. Будзьце добрадзейнымі, — гавораць філосафы, — і вы будзеце шчаслівы тут на зямлі»². Пляханаў падкрэслівае, што французскія матэрыялісты падыходзяць да пытання аб добрадзейнасці перш за ўсё з боку грамадскіх адносін, у працігласць рэлігійнай маралі, якая ставіць добрадзейнасць у залежнасць толькі ад волі бога.

Пляханаў правільна зазначае, што тэарэтычнай асновай этыкі Гольбаха і Гельвецыя з'яўляецца той жа прынцып «прыроды чалавека», які яны лічылі ключом да гісторыі і палітыкі; пры гэтым ён удачна выражае ўніверсальнасць гэтага прынцыпу: «прырода рэчаў заўсёды ўнушала Гольбаху мараль, адпаведную сацыяльным патрэбам рэвалюцыйнай буржуазіі, якая рыхтуецца стаць «усім». «Сусветная мараль» Гольбаха ні ў чым не перэчыць ні яго «Натуральнай палітыцы», ні яго «Сацыяльнай сістэме». Кожны з гэтых трактатаў ёсць толькі паўтарэнне таго, што было сказана ў іншых»³.

Вялікую ўвагу ўдзяляе Пляханаў правільнаму тлумачэнню адной з галоўных рыс этыкі французскага матэрыялізма XVIII ст. — яе ўтылітарызма. Значнай заслугай Пляханава з'яўляецца, на наш погляд, рашучае проціпастаўленне прынцыпу карыснасці ў этыцы Гольбаха і Гельвецыя эгаістычнай этыцы, ён змагаецца з фальсіфікатарамі, якія імкнуцца прадставіць утылітарысцкую этыку абодвух філосафаў як прапаведзь «жывёльнага эгаізму» і ганебных страсцей. Прынцып утылітарызма, зазначае Пляханаў, зусім не ператварае тэорыю маралі французскіх матэрыялістаў у апалогію бессардэчнага эгаізму; яшчэ ў сваёй рабоце «Анархізм і сацыялізм» ён праводзіць параўнанне этыкі Гольбаха і Гельвецыя і этыкі заснавальніка анархізма Макса Штырнера і знаходзіць, што паміж імі няма нічога агульнага, бо Гольбах і яго сябры хварэюць за інтарэсы ўсяго чалавецтва, абвяшчаюць добрадзейнасць асновай асабістага шчасця кожнага члена грамадства, а Макс Штырнер высмейвае добрадзейнасць, ён «лічыць разумнымі істотамі толькі эгаістаў, для якіх нічога, акрамя іх уласнага «я», не існуе»⁴. Вось яго якраз Пляханаў і называе тэарэтыкам эгаізму *par excellence* (пераважна).

¹ Гл. зборнік „Grundpositionen der französischen Aufklärung“. Rütten, Lohning, Berlin, 1857, Arthur Baumgarten, Helvetius.

² Архіў Дома Г. В. Пляханава. Гольбах, стар. 41.

³ Там жа.

⁴ Г. В. Пля х а н а ў. Творы, т. IV, стар. 186—187.

Г. В. Пляханаў бліскава выкрыў фальсіфікатараў, якія класіфікуюць этыку Гольбаха і Гельвецыя як тэорыю амаральнасці. Ён даказвае зусім працігласе: этыка абодвух філосафаў уключае патрабаванне высокай маралі як неабходны вынік іх матэрыялістычнага і рэвалюцыйнага светапогляду. Мараль ідэолагаў рэвалюцыйнай буржуазіі прадстаўляе сабой поўную працігласць маралі гінучага капіталізма. Параўноўваючы погляды папярэдніка фашызма Ніцшэ з этыкай Гольбаха і яго сяброў, Пляханаў паказвае, якая бездань ляжыць паміж імі. «У амаралізме Ніцшэ, — пісаў ён, — сказаўся настрой, уласцівы буржуазнаму грамадству часоў заняпаду»¹, а Гольбах і Гельвецы, наадварот, з'яўляючыся філосафамі перадавога, узыходзячага класа, «не маглі не з'явіцца абаронцамі маралі наогул і грамадзянскай доблесці ў асабліваасці»².

Эвалюцыя буржуазнай маралі ад патрабавання высокай маралі да поўнага амаралізму глыбока раскрыта Пляханавым. У наш час падзенне буржуазнай этыкі яскрава праяўляецца ў прагматызме, экзістэнцыялізме і іншых модных тэорыях. Этыка вялікіх французскіх матэрыялістаў выклікае шалёную злосць у ідэолагаў імперыялізма, яна абвяшчае прынцыпы, зусім непажаданыя ім, — высокі гуманізм, патрабаванне павялічанага чалавечай годнасці, дэмакратычных свабод і братэрства народаў.

У нашы дні, калі чорная пагроза фашызма навісла над Францыяй, лепшыя людзі краіны зноў звяртаюцца да традыцый перадавой мыслі. У адказе на пытанне рэдакцыі газеты «Правда» аб падзеях у Францыі таварыш М. С. Хрушчоў сказаў: «Савецкім людзям блізкія і зразумелыя спадзяванні рабочага класа Францыі, яе працоўнага сялянства, яе сярдніх слаёў і перадавой інтэлігенцыі, вернай традыцыям свабоднай думкі і мужнай барацьбы супраць тыраніі». Гэтыя традыцыі натхняюць французскі народ на барацьбу за дэмакратыю і свабоду.

¹ Г. В. Пляханаў. Творы, т. XVII, стар. 279.

² Там жа, стар. 280.

ЗМЕСТ

В. П. Алыцкі. Перамога калгаснага ладу ў заходніх абласцях БССР	5
Е. Захватаева. Удзел жанчын Савецкай Беларусі ў грамадска-палітычным жыцці краіны ў гады другой пяцігодкі (1933—1937)	17
І. Е. Марчанка. Рабочы клас БССР у барацьбе за аднаўленне і развіццё прамысловасці пасля Вялікай Айчыннай вайны (1946—1950 гг.)	31
Я. Мазурава. Забеспячэнне навучальных устаноў працоўных рэзерваў БССР інжынерна-педагагічнымі кадрамі (1944—1950 гг.)	41
В. В. Чапко, В. В. Шаціла. Сялянскі рух у Беларусі ў першай чвэрці XIX стагоддзя	53
В. М. Горцаў. Аб эканамічным становішчы беларускага сялянства ў складзе Рэчы Паспалітай	64
У. І. Горбач. Некаторыя пытанні закона пераходу колькасных змяненняў у якасныя ў „Філасофскіх сшытках“ У. І. Леніна	79
Э. К. Дарашэвіч. Г. В. Пляханаў аб грамадска-палітычных поглядах Гольбаха і Гельвецыя	89
Г. І. Барышаў. Барацьба з антырэалістычнымі тэндэнцыямі ў тэатральна-дэкарацыйным мастацтве Беларусі (1930—1934 гг.)	102
В. Бандарчык. Збіральніцкая дзейнасць беларускага этнографа Е. Р. Раманова і яе методыка	112
Н. В. Галаўко. Сатырычны часопіс „Искра“ і цензура	124
Н. А. Кудзінаў. Аб паняцці савецкага выбарчага права і савецкай выбарчай сістэмы	135
М. В. Макарэвіч. Развіццё агульнаадукацыйнай школы ў БССР за пасляваенныя гады	140
Ю. Ф. Мацкевіч. Формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу ў Беларускай мове	150
М. В. Бірыла. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення	165
І. Ц. Зяневіч. Творны склон з прыназоўнікама за ў сучаснай беларускай мове	177

не - бел - 165